

Əlyazması hüququnda

BAVARDEH MOHAMMADZADEH FARANAK

**İBN XƏLDUNA GÖRƏ SİVİLİZASIYANIN
İNKİŞAFI VƏ TƏNƏZZÜLÜ**

İxtisas: 7207.01 - Sosial fəlsəfə

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun «Şərq-Qərb» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Anar Böyük Ağa oğlu Əzimov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Rəsmi opponətlər:

Əli Seyidabas oğlu Abasov
fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Hüseyn Qaraxan oğlu Məmmədov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Texniki Universiteti
(Fəlsəfə və politologiya kafedrası)

Müdafiə 17 fevral 2016-cı ildə saat 14:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almar üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01.151 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115,
VII mərtəbə, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 13 yanvar 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi
katibi filologiya üzrə fəlsəfə**

doktoru:

Zenfira Ədhəm qızı Şıxəlilərli

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. Müsəlmanların yaratdığı möhtəşəm sivilizasiya doqquzuncu əsrdən on ikinci əsrə qədər inkişafın ən yüksək zirvəsində olmuş, intibah dövrünü yaşamışdır. Lakin bir neçə əsrdən sonra bu əzəmətli inkişaf tənəzzülə uğramışdır.

XIV əsrdə böyük mütəfəkkir və cəmiyyətşünas alim İbn Xəldun (1332-1406) bu sivilizasiyanın tənəzzülə uğramasını müşahidə etmiş və bütövlükdə sivilizasiyaların süqut etməsinin səbəblərini və sirlərini aydınlaşdırmaq üçün müəyyən tədqiqatlar aparmışdır. Bu tədqiqatlar əsasında İbn Xəldun yeni bir elm – Ümran (sivilizasiya) elmini yaratmışdır. Bu zaman İbn Xəldun tarixi hadisələrin dəqiq və düzgün şərhə məsələsini, habelə pərdəarxası tarixi proseslərin oxşar prinsiplərini və amillərini təhlil etməyə çalışırdı. Bu araşdırma əslində sivilizasiyaların hansı səbəbdən yaranmasını və tənəzzülə uğramasını dəqiqləşdirməyə xidmət edirdi. Burada bir məsələyə diqqət çəkmək lazım gəlir ki, bəzən belə hesab olunur ki, İbn Xəldun yalnız sivilizasiyaların yaranmasını və süquta uğramasını araşdırmaqla kifayətlənmişdir. Yəni o, sadəcə olaraq tarixi hadisələri təsvir etməyə çalışmışdır, həmin sivilizasiyaların yenidən tarix səhnəsinə qayıtması üçün yeni model təklif etməmişdir. Bu fikrə əsaslanaraq bəzi tədqiqatçılar İbn Xəldunu sivilizasiyaların tənəzzülü nəzəriyyəçisi kimi təqdim edirlər. Lakin bir çox araşdırmaçılar belə hesab edirlər ki, İbn Xəldun sivilizasiyaların yaranmasında və süquta uğramasında təsirli amilləri izah etməklə yanaşı, həm də böhranın həlli üçün müəyyən təkliflər və nəzəriyyələr irəli sürmüşdür.

İbn Xəldunun yaradıcılığı sonrakı dövrlərdə, xüsusilə son iki əsrdə müsəlman və qeyri-müsəlman mütəfəkkirlərinin bir çoxuna təsir etmişdir. Böyük mütəfəkkirin irsini araşdıran tədqiqatçıların əksəriyyəti qeyd edirlər ki, insan sosisiyyumunun sonrakı inkişafında, həmçinin müxtəlif xalqların ümumbəşəri və ənənəvi Şərq mənəvi dəyərlərinə uyğunlaşmasında İbn Xəldunun araşdırmalarının əhəmiyyətli təsiri danılmazdır. Belə zənn etmək olar ki, sosisiyyumda tolerantlıq hissinin formalaşdırılması, həmçinin azadlıq və humanizmin hakim olduğu dövlətin yaradılması baxımından İbn

Xəldunun yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Bu qeyd edilənlər dissertasiya işinin elmi cəhətdən aktuallığını əsaslandıran bir sıra **müddəalar** irəli sürməyə əsas verir:

1. XX əsr müsəlmanların yenidən dirçəlişi dövrü adlandırılmışdır. XX - XXI əsrlərdə müsəlmanlar yenidən öz parlaq sivilizasiyalarını canlandırmağa çalışırlar. Bu halda İbn Xəldun kimi böyük bir mütəfəkkirin islam dünyasında sivilizasiyaların inkişafı və tənəzzülü haqqında düşüncələrindən istifadə edilməsi olduqca zəruri məsələlərdəndir. Belə ki, İbn Xəldun özünün dərin elmi metodologiyası ilə sivilizasiyaların necə yaranması və süquta uğraması səbəblərini aşkara çıxarmağa çalışmışdır.

2. İbn Xəldun kimi görkəmli müsəlman mütəfəkkirinin tədqiqatlarına istinad edərək müasir qlobal sivilizasiyanın böhrandan çıxış yollarının axtarılması və islam sivilizasiyasının inkişafı və tənəzzülü səbəblərinin araşdırılması məqsədəuyğundur və bu tədqiqat əhəmiyyətli nəticələr verə bilər.

3. İbn Xəldun öz araşdırmalarında dəqiq elmi metodologiyaya əsaslanır. Onun “Müqəddimə” adlı əsərində bir sıra sosial fəlsəfi konsepsiyalar irəli sürülür, “birgəyaşayış” (ümran), “bərabərlik” (əsabiyyə), “açıq məkanda yaşayış” (bədəvi), “məhdud məkanda yaşayış” (hadara), “hakim”, “mülk”, “dövlət”, “əmək haqqı” (qəsb), “həyat üçün zəruri vasitələr”, “dəyər” və bir çox başqa anlayışların açıqlaması təqdim edilir.

4. İbn Xəldun təqdim etdiyi dövlət və cəmiyyət modellərinə xas əsas qanunauyğunluqların izahını verdiyi bir sıra iqtisadi anlayışlar əsasında təhlil edir. Məşhur ingilis iqtisadçısı Adam Smitdən bir neçə yüz il əvvəl İbn Xəldun izafi dəyər nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü və göstərmişdi ki, insanın əmək haqqı onun zəhmətinə uyğun olur, istehsalçı istehsal etdiyi əmtəəni sərf etdiyi əməyə uyğun mübadilə edir. Bütün bunlar tədqiq olunan mövzunun sosial-fəlsəfi cəhətdən bir daha aktual olduğunu göstərir.

Problemə işlənmə dərəcəsi. Digər Şərqi mütəfəkkirləri ilə müqayisədə İbn Xəldunun sosial fəlsəfi irsinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar həm Şərqdə, həm də Qərbdə olduqca çoxdur. Avropa

İbn Xəldunu XIX əsrdə kəşf edib, belə ki, “Müqəddimə”nin ilk nəşri 1847-ci ilə aiddir. Qərb tədqiqatçıları İbn Xəldunun yaradıcılığında əsasən insan birliklərinin öyrənilməsinə diqqət yetirirdilər. Məsələn, Əslən Mərakeşdən olan fransız alimi İv Lakost özünün “İbn Xəldunun dünyagörüşü” adlı əsərində qeyd edirdi ki, əslində İbn Xəldun sivilizasiyaların necə süqut etməsini təsvir etmiş və həmin sivilizasiyaların məhv olmasının qarşısını almaq üçün heç bir təklif irəli sürməmişdir.

İbn Xəldunun ən böyük tədqiqatçılarından biri iraqılı müəllif Möhsin Mehdidir. O, “Müqəddimə”ni mədəniyyətin fəlsəfəsi və metodologiyası baxımından öyrənir və İbn Xəldunu ənənələrə söykənən tarixçi və mədəniyyət haqqında elmin yaradıcısı kimi qəbul edir¹.

Misirli tədqiqatçı M.A.İnan da İbn Xəldunun bioqrafiyasını əhatəli araşdırır və mütəfəkkirin sosial-fəlsəfi fikirlərini müqayisəli təhlil edir². İbn Xəldunun digər tədqiqatçıları sırasında F.Bəli³, Nassif Nassar və başqalarını göstərmək olar. F.Bəli özünün “İbn Xəldunun sosioloji düşüncələri” adlı əsərində sosiologiya elminin banisinin Oqyüst Kont deyil, İbn Xəldun olduğunu göstərməyə çalışır. Doktor Seyid Cavad Təbatəbai özünün “İbn Xəldun və ictimai elmlər” kitabında İbn Xəldunun ictimai düşüncələrini araşdırır. Təbatəbainin fikrincə, İbn Xəldun öz dövründə İslam tarixinin tənəzzülə uğramasını araşdıran əsas nəzəriyyəçilərdən biridir və ya birincisidir.

Suheyla Sadiqi Fəσαι “İbn Xəldunun görüşlərində tənəzzül nəzəriyyəsinin sosiologiyası” kitabında İbn Xəldunun bu nəzəriyyəsi əsasında müasir İslam cəmiyyətlərinin təhlilini vermişdir. Seyyid Fərid Əl-Əttas “İbn Xəldun və Osmanlı Türkiyəsində, həmçinin İranın Səfəvi hakimiyyətində istehsal metodları” adlı araşdırmasında İbn Xəldunun nəzəriyyələrinin bəzisini Osmanlı və Səfəvi hakimiyyətlərinə tətbiq etməyə

¹ Mahdi M. Ibn Khaldun's Philosophy of History. L., 1957, p. 133

² Enan, Mohammad Abdullah. Ibn Khaldun: His life and work. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf. P.159. 1969.

³ Baali, Foad. Society, State, and Urbanism: Ibn Khaldun's sociological Thought. State University of New York. P. 173.1988.

çalışmışdır. Əl Əttas habelə, Maks Veberin nəzəriyyələrindəki bəzi terminləri və anlayışları İbn Xəldunun nəzəri sistemi ilə sintez etməyə çalışmışdır. O, bununla dövlət yaradan toplumun əsəbiyyətinin zəifləməsinə və dövlətin səltənətə çevrilməsini izah etməyə çalışır¹.

Qərb tədqiqatçılarından Rozenthal “Dini sivilizasiyanın funksiyası” kitabının IV cildində İbn Xəldunun sivilizasiyaların inkişafı və tənəzzülü haqqındakı düşüncələrini şərh etmişdir. Onun fikrincə, müxtəlif nəsillərin hakimiyyəti ilə sivilizasiyaların müxtəlif mərhələləri arasında bir növ uyğunluq və oxşarlıq vardır.

Leon Qold Smit özünün “Suriya ələviləri və parçalama siyasəti: İbn Xəldun yanaşması” adlı məqaləsində İbn Xəldunun nəzəriyyəsindən Suriyada Əsəd hakimiyyətinin araşdırılması, habelə bu hakimiyyətdəki siyasi dəyişiklikləri tədqiq etmək üçün istifadə etmişdir. Bu əsasla Qold Smit İbn Xəldunun nəzəriyyəsinə istinad edərək yaxın zamanlarda Əsəd hakimiyyətinin süquta uğramasını böyük ehtimalla təxmin etmişdir².

Tarix fəlsəfəsi üzrə Amerikalı tədqiqatçı L.E.Qudman İbn Xəldunu qədim Yunan tarixçisi Fukidid ilə müqayisə edir³. D.M.Hart isə qeyd edir ki, İbn Xəldun Şərqdə sosiologiyanın yaradıcısı hesab edilməlidir⁴.

Rusiyalı tədqiqatçılar arasında “Müqəddimə”nin ən görkəmli araşdırmaçısı S.Basiyeva⁵ hesab olunur. Müəllif öz tədqiqatında İbn Xəldunun yaradıcılıq mühitini, əsərlərinin yazılma ardıcılığını araşdırır, onun bütün tədqiqatlarının şərhini verməyə çalışır. Digər rusiyalı tədqiqatçı N.S.Kirabayev “Müsəlman Şərqinin sosial

¹ Alatas.SyedFarid. “A khaldunian Perspective on the Dynamics of Asiatic Societies”.comparative civilizations review 29:29-51. 1993.

² Gold Smith, Leon. Syria’s Alawites and the Politics of Sectarian Insecurity: A Khaldunian Perspective. Vol 3.No 1.2011.

³ Goodman L. E. Ibn Khaldun and Thucydides, Journal of the American Oriental Society, Issue: 92, 1972, p. 250-270

⁴ 31. Hart D.M. Ibn Khaldun and the beginnings of Islamic sociology in the Maghrib // Arab Historical Review for Ottoman Studies. Issue 7-8, 1993, p. 39-58

⁵ Бациева С. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима» - М., 1965

fəlsəfəsi” adlı əsərinin¹ müəyyən bir hissəsini İbn Xəldunun yaradıcılığına həsr edib. Bununla yanaşı şərqşünas alim A.İqnatenko² İbn Xəldunun dövlət nəzəriyyəsini şərh etmişdir. A.Smirnov “Müqəddimə” əsərində təqdim edilən anlayışları, İbn Xəldunun yaratdığı yeni cəmiyyətşünaslıq elmini təhlil edir³.

Azərbaycanda M.Paşayeva “İbn Xəldunun iqtisadi görüşləri”⁴, Azər Mehdioglu “İbn Xəldun və başqaları”⁵, Səlahəddin Xəlilovun “Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru”⁶, “Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika)”⁷, “Doğu-Batı: Ortak Bir İdeale Doğru”⁸, “Doğu’dan Batı’ya Felsefe Körpüsü”⁹ adlı əsərləri, K.Bünyadzadənin “İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik”¹⁰, “Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk”¹¹, Hamlet İsaخانlı “Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır?”¹² və bir sıra digər tədqiqatçıların əsərlərində İbn Xəldunun yaradıcılığı bu və ya digər rəqəsdən öyrənilmişdir.

Ümumiyyətlə müsəlman dünyasının görkəmli mütəfəkkiri kimi qəbul olunmuş İbn Xəldun İslam sivilizasiyası və mədəniyyəti atmosferində yaşayıb yaratmışdır və islam dünyası mühitini çox yaxşı tanıyırdı. Bu baxımdan müasir cəmiyyətdəki bir çox ictimai

¹ Кирабаев Н. Социальная философия мусульманского Востока - М., 1987

² Игнатенко А. Ибн-Хальдун. М., 1980

³ Смирнов А. Ибн Халдун и его новая наука. Историко-философский ежегодник 2007. М., 2008

⁴ Paşayeva M. Qədim dünya ölkələrinin iqtisadi tarixinin tədrisinə dair metodik vəsait /Məhəbbət Paşayeva; Elmi red. H.Cəfərov; Rəyçilər V.Həsənov; N.Müseibli; Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu; Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti., B.: İqtisad Universiteti, 2005, 56 s.

⁵ Mehdioglu A. “İbn Xəldun və başqaları”, Bakı: Nurlan, 2006, 264s.

⁶ Xəlilov S. “Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru”. Bakı, "Azərbaycan Universiteti", 2004.

⁷ Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı "Azərbaycan Universiteti", 2006

⁸ Xəlilov S. Doğu-Batı: Ortak Bir İdeale Doğru. “Mefkure yayınları”, İstanbul, 2006.

⁹ Xəlilov S.Doğu dan Batı’ya Felsefe Körpüsü. İstanbul “Ötüken”, 2008.

¹⁰ Bünyadzadə K. Y. “İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik”, Bakı, Çarşıoğlu, 2010, 154s.

¹¹ Bünyadzadə K. Y. “Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk” Bakı, Nurlan, 2006, 242 s.

¹² İsaخانlı H. “Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır?” “Xəzər Xəbər” jurn., № 293, 2011, s.24-27

məsələlərin həlli ilə bağlı İbn Xəldunun görüşlərinə müraciət etmək və meydana çıxan müəyyən sualların cavabını məhz onun düşüncələrində və yazılarında axtarmaq önəmli yer tutur.

İbn Xəldunun yaradıcılığında sivilizasiyaların və ilk növbədə islam sivilizasiyasının inkişafı və tənəzzülü probleminin araşdırılması tədqiqat işinin **obyekti** kimi müəyyənləşdirilib.

Tədqiqatın predmeti bir çox keçmiş və müasir tədqiqatçıların araşdırmalarında İbn Xəldun yaradıcılığının şərhı məsələlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqat işinin əsas **məqsədi** İbn Xəldunun tədqiqatlarında sivilizasiyaların inkişafı və tənəzzülü məsələlərinin araşdırılması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı:

- İbn Xəldunun ictimai düşüncələri ilə yaxından tanış olmaq;
- mütəfəkkirin irəli sürdüyü ictimai nəzəriyyələri daha əhatəli araşdırmaq;

- İbn Xəldunun düşüncələrinə söykənərək cəmiyyətin inkişaf prosesində ondan yararlanmaq tədqiqatın məqsədləri kimi müəyyənləşdirilib.

Yuxarıda qeyd edilən məqsədlərdən çıxış edərək aşağıdakı bir sıra **vəzifələrin** həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- İbn Xəldunun sosial-tarixi inkişaf və dəyişikliklər prosesinə nəzəri yanaşmasının əsas aspektlərini araşdırmaq;

- İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərində inkişaf etdirilən dövlət nəzəriyyəsinin təhlili;

- İbn Xəldunun sosial, siyasi və fəlsəfi baxışlarının digər mütəfəkkirlərin yaradıcılığına təsirini öyrənmək;

- İbn Xəldunun tədqiqatlarında cəmiyyət, tarix, siyasət, din, mədəniyyət məsələləri ilə bağlı yanaşmaların sonrakı və müasir dövr araşdırmaçıları tərəfindən öyrənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat işinin **elmi yeniliyi** mövzunun bu əsaslarda ilk dəfə olaraq Azərbaycanca araşdırılması ilə bağlıdır. Belə ki, İbn Xəldunun yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar olsa da, onun əsərlərində məhz, sivilizasiyaların inkişafı və tənəzzülü məsələlərinin öyrənilməsi ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunur.

Tədqiqatın digər yenilikləri kimi aşağıdakıları müəy-

yənləşdirmək olar:

- ilk dəfə olaraq İbn Xəldunun sosial-siyasi, sosial-tarixi baxışları sistemli şəkildə təhlil edilir;

- İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərində onun islam cəmiyyətləri və dövlətlərinin mahiyyəti, yaranması, inkişafı və tənəzzülü səbəbləri ilə bağlı nəzəri baxışlarının öyrənilməsinə cəhd edilir;

- İbn Xəldunun yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdə öyrənən tədqiqatçıların əsərləri şərh edilir.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasları. Dissertasiyada məlumatların toplanması və komplektasiyası, tarixilik, tarixi-fəlsəfi təhlil, tarixi-sistemli yanaşma, konseptuallaşdırma, hermenevtik təhlil metodları istifadə edilmişdir. Məntiqi və tarixi olanın vəhdəti prinsipinə əsaslanan dissertant anlayışların uyğunluğunu müəyyən-ləşdirməyə və şərh etməyə çalışır.

Tədqiqatın **nəzəri əsaslarını** İbn Xəldunun yaradıcılığını araşdıran həm yerli, həm də görkəmli xarici alimlərin əsərləri təşkil edir. Dissertasiya işinin əsas mənbəyi İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsəri olmuşdur.

Tədqiqat işinin **elmi-praktik əhəmiyyəti** İbn Xəldunun konseptual baxışlarının onun “Müqəddimə” əsəri, həmçinin bir çox mütəfəkkirlərin araşdırmaları əsasında öyrənilməsi ilə bağlıdır. Təqdim olunan tədqiqat işi müsəlman sivilizasiyasının inkişafı və tənəzzülünə səbəb olan amillərin müasir dövrlə müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi ilə bağlıdır.

Dissertasiya işi sosial fəlsəfə və Şərqi fəlsəfə tarixi ilə bağlı tədqiqatlarda, həmçinin ali təhsil müəssisələrində fəlsəfə tarixi, sosial fəlsəfə, sosial-siyasi təlimlər tarixi kurslarında istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, on yarımfəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin aprobeiası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və elmi nəticələri müəllifin müxtəlif konfranslara təqdim edilmiş məruzə və tezislərində, respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi jurnallarda nəşr edilmiş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işi AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun “Şərq - Qərb” şöbəsində hazırlanmış və müzakirə edilərək müdafiəyə təqdim edilmişdir.

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində elmi işin mövzusunun aktuallığı əsaslandırılmış, problemin işlənmə dərəcəsi geniş şəkildə araşdırılmış, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodoloji və elmi əsasları müəyyənləşdirilmiş, elmi işin strukturu və aprobeasiyası göstərilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı «Orta əsrlər islam sivilizasiyası və İbn Xəldun» adlanır. Bu fəsil öz növbəsində üç yarımfəsildən ibarətdir. «İbn Xəldunun həyatında xarici ictimai amillərin rolu» adlanan birinci yarımfəsildə onun ictimai baxışlarının formalaşmasında əsas rol oynayan siyasi, sosial-iqtisadi amillər araşdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Xəldunun yaşadığı dövr (1332-1406) öz siyasi və sosial-iqtisadi xarakterinə görə mürəkkəb bir dövr hesab olunur. Belə ki, bu dövrdə monqolların hücumu, regionda taun xəstəliyinin yayılması, maliyyə və vergi sisteminin zəifləməsi, XII əsrdən başlayaraq ərəblərlə barbarlar arasındakı ziddiyyətlər ön plana çəkilmişdir¹.

İbn Xəldunun yaşadığı dövr, yəni hicri-qəməri tarixlə VIII, miladi tarixlə XIV əsrin ortaları bütün dünyada dəyişiklik və inqilablar dövrü sayılırdı. Bu dəyişikliklər İslam və Ərəb dünyasında parçalanma, Avropa dünyasında isə oyanış mərhələsi ilə müşayiət olunmuşdur. İbn Xəldunun dövründə İslam dünyası əsas iki hissəyə ayrılmışdı: Şərq və Qərb. Hindistan, İran, İraq, Suriya (Şam) və Ərəbistan Şərq hissəsinə, Atlantik okeanı ilə Misir arasında yerləşən ölkələr – Afrikanın şimal hissəsi, habelə İspaniyanın müsəlman əraziləri, yəni Əndəlus isə Qərb hissəsinə aid olurdu².

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci yarımfəsləli «**Lokal sosial**»

۱. آزادارمکی، تقی (1376)، جامعہ شناسیای بنخلدون، تهران: پژمان،

گنابادی، محمدپروین، (1369)، ترجمہ مقدمہ ابن خلدون، جلد 1، شرکت انتشار اعلیٰ و فروہ ہنگی²

mühitdəki dəyişikliklərin İbn Xəldunun həyatına təsiri» adlanır. Bu yarımfəsildə İbn Xəldunun yaşadığı siyasi və sosial-ictimai mühit tarixi aspektdə geniş təsvir edilmiş və lokal sosial mühitdəki dəyişikliklər şərh edilmişdir.

Lokal sosial mühitdəki dəyişikliklər deyərəkən əsasən İbn Xəldunun ailə vəziyyəti, dini bağlılıqları, müəllimləri, dostları ilə əlaqələri habelə bütün ömrü boyu etdiyi səfərlər nəzərdə tutulur.

Uşaqlıq illərində İbn Xəldun həmin dövrün elmlərini öyrənməyə başladı, tanınmış alimlərlə təmas qurdu. O, əvvəlcə Qurani və Hədisi, Maliki fiqhinin böyük bir hissəsini və İrfan elminin əsaslarını, ərəb dili qrammatikasını öyrənmiş, sonrakı mərhələdə isə fəlsəfə, məntiq, riyaziyyat, astronomiya və tibb elminə dərinləndirilmişdi. Bundan əlavə həmin dövrün adət-ənənələrinə, habelə siyasi idarəçilik məsələlərinə bağlı olduğu üçün o, Dərbarın rəsmi, siyasi işlərinə aid olan bir sıra məsələlərdə ixtisaslaşmış, təlimlər görmüşdü¹.

Qısa xülasə olaraq deyə bilərik ki, İbn Xəldunun həyatı üç mərhələni əhatə edir:

- Birinci mərhələ, onun məğrib əyalətlərindəki siyasi fəaliyyət dövrü ilə bağlıdır. Bu 1352-ci ildən - 1374-cü ilə qədər davam etmişdi.

- İkinci mərhələ, İbn Xəldunun İbn Salam qalasında yaradıcılıqla məşğul olduğu dövrü əhatə edir. Bu dövr 1374-cü ildən - 1378-ci ilə qədər dörd il davam etmişdi.

- Üçüncü mərhələ, İbn Xəldunun tədrislə məşğul olması və qəzavət işlərini həyata keçirməsi dövrüdür. O, bu dövrdə qələmə aldığı əsərləri də yenidən nəzərdən keçirdi. Bu hadisələr iyirmi səkkiz il müddətində, yəni 1378-ci ildən – 1406-cı ilə qədər davam etmişdi².

İbn Xəldunun həyatını nəzərdən keçirərkən gözümüzün önündə siyasi qalmaqallar və özbaşınalıqlarla dolu bir tarixi dövr canlanır. Ümumiyyətlə, deyə bilərik ki, İbn Xəldunun yaşadığı

¹ مهدي، محسن (1391)، فلسفه تاریخ ابن خلدون، مترجم: مجید مسعودی، تهران: نشر کتانتشار تعلیمی فرهنگی، چاپ 5

² گنابادی، محمد پروین، (1369)، ترجمه مقدمه ابن خلدون، جلد 1، نشر کتانتشار تعلیمی فرهنگی

dövr müxtəlif və rəngarəng siyasi hadisələrin və iztirabların yaşandığı dövr idi¹. İbn Xəldunun bütün bu hadisələrdən əldə etdiyi təcrübələri diqqətlə nəzərdən keçirsək, bu zaman ümran elminin necə yarandığını bir qədər aydın şəkildə anlaya bilərik. Deməli, bütün bu ictimai, siyasi və tarixi şəraiti nəzərə almadan ümran elmini dəqiq başa düşmək mümkün deyil.

Elmi işdə «**İbn Xəldunun dünyagörüşünün formalaşmasında sosial-mədəni dəyişikliklərin yeri**» adlanan I fəslinin üçüncü yarımfaslında İbn Xəldunun yaşadığı dövrün sosial-mədəni mühiti tarixi aspektdə geniş şəkildə araşdırılmışdır.

İbn Xəldun İslam sivilizasiyasının ənənəvi tarixçilərinin tarixi hadisələrə dərinlən diqqət yetirmədən təqlid etdiklərini tənqid edir. Beləliklə, onlar tarixdə baş verməyən hadisələri real hadisələr kimi yazmış və sonrakı tarixçilər də həmin yalan hadisələri bizlər üçün qələmə almışlar, halbuki, onlar hadisələrin kökünü araşdırmamış və əsassız hadisələrin yalanını üzə çıxara bilməmişlər.

İbn Xəldundan öncə İslam filosofları yunan filosoflarına istinad edərək insanın ictimai həyatını və sosial münasibətlərini praktiki fəlsəfə bölməsinə aid edirdilər (Fərabî “Ət tənbiḥ əla səbili səadə”, İbn Sina “Şəfa şeyx İşrak və mütarihat təbrihat”). Fərabî ictimai məsələlərə müstəqil kitab həsr etməmiş, bunun üçün yeni sahə yaratmamışdı. O, nəzəri fəlsəfəyə aid olan bəhslərində insanın ictimai həyatını və onun sistemlərini, o cümlədən Mədinə (cəmiyyət və dövlət), ümmət və məmurə kimi terminləri aydınlaşdırmışdır. Bütövlükdə, o, bir çox hallarda cəmiyyətdə baş verən proseslər və dəyişikliklərə uyğun olmayan fəlsəfi və məntiqi araşdırmalardan narazı idi².

Elmi işin **II fəsl** «**İbn Xəldunun əsərləri və təlimləri**» adlanır. Bu fəslin «İbn Xəldunun ümran elmi: mövzusu və problemləri» adlanan birinci yarımfaslında sivilizasiyanın «Ümran» elminin əsas mahiyyəti və xüsusiyyətləri şərh edilmişdir.

فاخوری، حنا وجرخلیل، 1358 تاریخ فلسفہ در جہان اسلام، ترجمہ عبدالحمید آیت تہر انچاپ دوم. 56¹

تقی زادہ داوری، محمود. "مقایسہ اندیشہ های اجتماعی فارابی و ابن خلدون": ابن خلدون و دنیا یامعاصر. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه دہران. 1388. 2

İbn Xəlduna görə “Ümran” termini “sivilizasiya” termini ilə sinonimdir. “Müqədimə”ni fars dilinə tərcümə etmiş mərhum Məhəmməd Pərvin Gənabadi “Ümran” anlayışı haqqında yazır: “İbn Xəldun “Ümran” anlayışını kitabın bir çox fəsil və hissələrində “Ümran elmi” adı altında müstəqil bir elm kimi işlədir və özünü bu elmin banisi və tərtibçisi hesab edir. Bu anlayış “sivilizasiya” və “cəmiyyət” sözlərinə sinonim olaraq, ümumi mənada işlədilir. Mən “Ümran” anlayışını “cəmiyyət”, yaxud “sivilizasiya” mənasında götürmüşəm”¹.

“Ümran” (abadlıq) haqqında deyilmiş şərhləri nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümrani (abadlığı) sivilizasiya, yaxud mədəniyyət adlandırmaq olar. Hətta onu “inkışaf” da adlandırmaq olar. Çünki, Ümranın abadlıq mənası da vardır. Bu gün cəmiyyətin inkışafı bir çox ictimai elmlərin tədqiqat predmeti hesab edilir.

İbn Xəldunun epistemologiyası. Hər bir alimin epistemoloji baxışları və görüşləri onun metodologiyasının əsaslarını müəyyənləşdirir. Əslində, hər bir elmin metodologiyası həmin elmin epistemoloji əsasları üzərində qurulur.

İbn Xəldun ümran elmini yaradarkən bu elmin möhkəm əsaslarını qurmaq məqsədi ilə yeni rəssional nəzəriyyə ortaya qoymaq məqsədini güdürdü. Şübhəsiz, İbn Xəldun İslam filosoflarının əsərlərini dərinlən bildiyi üçün təsdiq edirdi ki, həmin filosofların rəssional düşüncə tərzinə əsasən yalnız ideal dövlət nəzəriyyəsini qurmaq mümkündür².

Bu baxımdan İbn Xəldun islam dünyasının ilk və sonuncu filosofu kimi həmin dövrdə islam fəlsəfəsinin dalana dirəndiyini müşahidə edir və onu yenidən xilas etmək fikrinə düşür. Bu baxımdan İbn Xəldun islam fəlsəfəsinin əsaslarını yenidən işləmiş və keçmiş filosofların nəzəri prinsiplərindən təmmilə fərqli bir tərzdə yeni fəlsəfi ideyalar irəli sürmüşdür. Beləliklə, o, həmin dövrdə İslam sivilizasiyasının qarşılaşdığı ideoloji böhranı aradan qaldırmağa çalışmışdır³.

1. گنابادی، محمدپروین، (1369)، ترجمه مقدمه ابن خلدون، جلد 1، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

2. طباطبائی، جواد؛ ابن خلدون و علوم اجتماعی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374، چاپ اول، ص 286.

3. طباطبائی، جواد (1367)، درآمدی فلسفیه بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بینالمللی.

İbn Xəldun müxtəlif informasiyaları bir-biri ilə müqayisə etməklə çoxlu və geniş pərakəndə informasiyaları tənzimləyə bildi. Biruni və Məsudidən sonra İslam mütəfəkkirləri arasında bu metoddan daha çox yararlanan İbn Xəldundur. O, müxtəlif sferalarda və fərqli səviyyələrdə bu metoddan aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmişdir:

A) Özündən əvvəlki dövlətləri öz dövrünün dövlətləri ilə müqayisə etmək üçün.

B) Öz dövründə olan dövlətləri bir-biri ilə müqayisə etmək məqsədilə.

C) Dövlətlərin ömrünü insanların ömrü ilə müqayisə etmək üçün.

D) Bədəvi cəmiyyətini sivilizasiya yaratmış şəhər cəmiyyəti ilə müqayisə etmək üçün.

E) Özünün malik olduğu informasiyaları başqa insanların informasiyaları ilə müqayisə etmək məqsədi ilə.

3. Tarixi metod.

İbn Xəldun tarix kitablarında mövcud olan informasiyalardan daha dolğun və daha yaxşı istifadə etmək üçün həmin tarixi sənədləri dəqiq şəkildə araşdırır. Beləliklə o, tənqidi yanaşması ilə öz dövrünün tarixçilərindən daha çox məşhurlaşır və elmi səviyyəsi baxımından daha üstün məqamda qərarlaşır¹.

II fəslin ikinci yarım fəslə «İbn Xəldunun tədqiqatlarında sivilizasiyaların yaranması və süquta uğraması probleminin araşdırılması» adlanır.

Tarixi inkişafın bütün dövrlərində sivilizasiyaların və siyasi sistemlərin meydana gəlməsi, inkişafı və nəhayət süquta uğraması hər zaman alimlərin, cəmiyyətşünasların, filosofların, siyasətçilərin və tarixçilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Elmi işdə sivilizasiyalarla bağlı olan bəzi inkişaf nəzəriyyələrinə diqqət yetirilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Təkamül nəzəriyyəsi. Bu da iki yerə bölünür: təkamülün düzxətli və əyrixətli hərəkəti.

¹ بعلي، فؤاد (1382) «جامعه، دولتشهر نشینیت فکر جامعہ شناختیابن خلدون»، مترجم: غلامرضا جمشیدیها، تهران: دانشگاه تهران.

2. İnkişafın dairəvi olduğunu bildirən nəzəriyyələr.

Sivilizasiyanın və tarixin inkişafını araşdıran digər mütəfəkkirlər burada dövlətlərin, mədəniyyətlərin və ya bütövlükdə sivilizasiyaların yaranması və süquta uğraması mövzusunda nümunə kimi bir-birinin ardınca gələn müxtəlif tarixi mərhələləri və ya müxtəlif tarixi dövrləri əsas götürürlər. Yəni müəyyən bir cəmiyyət və ya sivilizasiya dünyaya gəlir, yeniyetməlik, gənclik dövrünü yaşayır, daha sonra isə qocalır və məhv olur. Daha sonra digər cəmiyyətlər yaranır və oxşar taleyi yaşayırlar.

İbn Xəlduna görə ümran və ya sivilizasiya xüsusi təbiətə və mahiyyətə, habelə özəl kefiyyətlərə malik olan bir varlıqdır. Sivilizasiya elə bir hadisədir ki, hərəkət və dəyişkənlik onun zatında, mahiyyətindədir və onun ayrılmaz hissəsidir. İbn Xəldun da digər filosoflar kimi hər bir hadisənin, o cümlədən sivilizasiyanın dörd səbəbinin olduğunu bildirir: sivilizasiyanın yaradıcı səbəbi – əsabiyyət; sivilizasiyanın məqsədi – ümumi fayda və xeyir; sivilizasiyanın formal səbəbi – dövlət; sivilizasiyanın maddi səbəbi – ictimai-iqtisadi təşkilatlardır¹.

İbn Xəldunun sivilizasiyanın sütunları ilə bağlı irəli sürdüyü fikirlər də tədqiqatçıların dərin elmi marağına səbəb olmuşdur. İbn Xəldunun fikrinə görə tarixdə sivilizasiyalar yalnız Yer kürəsinin müəyyən ərazilərində yaranmışlar.

İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərinin mündəricatına nəzər salarkən məlum olur ki, o, sivilizasiyanın araşdırılması üçün olduqca mühüm bir çərçivə yaratmışdır. Həmin çərçivəyə əsasən ictimai həyatı və sivilizasiyanı tədqiq etmək əslində sivilizasiyanın üç mühüm sütununu tanımaqdan ibarətdir. Bu - dövlət, iqtisadiyyat və bilik sahələridir. Bu üç mühüm sütun bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Sivilizasiyanı tanımaq üçün bu sütunların hər üçünü dərinlən təhlil etmək və onların qarşılıqlı əlaqələrinin həddlərini müəyyən-ləşdirmək lazımdır.

Dissertasiyanın **II fəslinin üçüncü yarım fəslə «İbn Xəldunun dövlət haqqında ideyaları»** adlanır. İbn Xəldunun

¹ مهدی، محسن (1391)، فلسفه تاریخ ابن خلدون، مترجم: مجید مسعودی، تهران: نشر کتانتشار، 5

dövlət haqqındakı ideyalarını şərh etməzdən əvvəl sivilizasiyanın forması və növü haqqındakı baxışlarına diqqət yetirək. O, sivilizasiyanı (ümranı) növünə və formasına görə iki hissəyə ayırır:

A) Bədəvi ümran (köçəri sivilizasiya)

B) Həzəri ümran (şəhər sivilizasiyası)

Sivilizasiyanın yaranmasında dövlətin əsas rol oynadığını bildirən İbn Xəldun dövlətlə yanaşı «əsabiyyət»in («İctimai uyğunlaşma», «ictimai həmrəylik») də əvəzsiz rolunu vurğulayır. Əsabiyyəti dövlətin əsas süqutlarından biri hesab edir.

Əsabiyyəti təşkil edən amillər aşağıdakılardır:

1. Qohumluq əlaqələri;
2. Əhd-peyman bağlamaq;
3. Müştərək din və məzhəb;
4. Vahid əcdad;
5. Çətin coğrafi mühit və şərait^{1,2,3}.

İbn Xəldun görə hər bir hakimiyyətin əsas şərti əsabiyyətdir. Çünki dövlət aşağıdakı şərtləri ehtiva edən əsabiyyətə bağlıdır:

1. Qüdrətin və gücün üstünlüyü;
2. Ordunun təşkil olunması və sərhədlərin qorunması;
3. Vergilərin yığılması;
4. Siyasi qanunların köməyi ilə insanlara hakim olmaq və onları idarə etmək bacarığı⁴.

İbn Xəldun bu haqda göstərmişdir ki, dövlət və hakimiyyət ümranla müqayisədə formanın maddəyə olan nisbətini xatırladır. Belə ki, forma maddənin varlığını qoruyur və ona həyat bəxş edir. Hikmət elmlərində sübuta yetirilmişdir ki, bu iki amilin bir-birindən ayrılması qeyri-mümkündür. Beləliklə, dövlət ümransız təsəvvür belə edilə bilməz. Çünki başqalarının hüququna təcavüz

¹ رضایی، احمد. "ارزیابی عملکرد دولتهای پهلوی در ایران" ابنخلدونو دنیای معاصر.

پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی. دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران. 1388

² فتحی، بهرام. تقی‌آبادی، فاطمه. علم‌پیرزایی

(1387)، نقش دولتی اقتصاد از دیدگاه ابنخلدون، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ و سیاست، شماره هشتاد و نه، 83-99.

³ ستوده، هدایت‌الله (1374)، تاریخ اندیشه‌های اجتماعی در اسلام، نشر آوای نور.

⁴ تولایی، نوین. "عوام‌لغو بر توسعه انحطاط شهرها از نظر ابنخلدون": ابنخلدونو دنیای معاصر.

پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی. دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران. 1388.

etmək insanların təbiətində mövcuddur. Bu səbəbdən, hər bir cəmiyyətdə labüd şəkildə hakim və güc qüvvəsi olmalıdır o, cəmiyyətin keşikçisi kimi lazım olan siyasəti həyata keçirir. Bu siyasət ya şəriət yolu ilə, ya da dövlət idarəçiliyi və hakimiyyətlə əldə edilir. Əslində dövlətin mənası da budur.

İbn Xəldunun dövlətçilik ilə bağlı nəzəriyyəsini anlamaq üçün onun ideyasını aşağıdakı mərhələlər üzrə xülasə etmək olar:

1-ci mərhələ: Dövlətin təşəkkül tapması və qələbə çalması dövrü;

2-ci mərhələ: Dövlət idarəçiliyində diktatorluğun və özbaşınalığın baş qaldırdığı mərhələ;

3-cü mərhələ: Asayiş və rifah dövrü;

4-cü mərhələ: Sülh və qarşılıqlı anlaşma dövrü;

5-ci mərhələ: Sərmayələrin hədəf getməsi və israf dövrü.

II fəslin dördüncü yarım fəslə «İbn Xəldunun iqtisadiyyat haqqında ideyaları» adlanır. Bu yarım fəsildə İbn Xəldunun sivilizasiyanın inkişafında iqtisadiyyatın rolu təhlil edilir. İqtisadiyyatı sivilizasiyanın sütunlarından biri hesab edən İbn Xəldun cəmiyyətdə iqtisadiyyata zərbə vuran amilləri aşağıdakı şəkildə sadalayır.

İbn Xəldun sivilizasiyanın əsas sütunlarından olan iqtisadiyyatı müzakirə obyektinə çevirir və iqtisadiyyata zərbə vuran amilləri aşağıdakı kimi sadalayır:

1. Dövlətin iqtisadi fəaliyyətsizliyi və bazarda rəqabətə girməsi;

2. Dövlətin iqtisadi fəaliyyətləri inhisara alması;

3. Vergi gəlirlərinin azalması. Dövlətin iqtisadi fəaliyyətsizliyi və bazarda rəqabətə girməsi.

İbn Xəldun açıq-aşkar bildirir ki, dövlət xalqla iqtisadi rəqabətə girməməli və bazara birbaşa müdaxilə etməməlidir¹.

Cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslərin arasında azad rəqabət sərmayənin artmasına və həyatın yaxşılaşmasına səbəb olur, lakin iqtisadi rəqabət o zaman mümkündür ki, rəqabət edənlərin hamısı sərmayə və bacarıq

¹ اخوان، حميد (1379)، بررسي آراي اقتصادي ابن خلدون، انتشارات ساز مائبر نامهو بودجه استانقم.

baxımından oxşar səviyyələrdə olsunlar. Məhz buna görədir ki, hakim və ya dövlət adi insanlarla iqtisadi rəqabətə girərsə, bu iqtisadiyyatın zəifləməsinə səbəb olacaqdır¹.

Bu baxımdan İbn Xəldunun vergi haqda nəzəriyyəsi bütün iqtisadi sistemlərdə çalışan insanlara örnək ola bilər. O, təkid edir ki, dövlət xərclərdə israfə yol verməməli və gəlirləri aşağı səviyyədə saxlamalıdır, çünki dövlət israfə yol açarsa, bu zaman vergiləri artırmağa məcbur olacaq, bu isə cəmiyyətin və sistemin təhlükəyə uğraması ilə üzləşəcək².

Elmi işdə «İbn Xəldunun yaradıcılığında mədəniyyət və elmi problemlərin təhlili» adlanan II fəslin beşinci yarımfəslə sivilizasiyanın inkişafında mühüm rol oynayan mədəniyyət, təhsil və elmi məsələlərin şərh edilməsinə həsr edilmişdir.

İbn Xəldun elm və təhsilin inkişaf etməməsini sivilizasiyanın süquta uğramasına təsir etməsini vurğulamışdır.

İbn Xəlduna görə aşağıdakılar sivilizasiyanın süquta uğramasının göstəriciləri hesab olunmalıdır³:

1. Paytaxtın zəifləməsi və parçalanması. 2. Texnikanın və sənayenin tənəzzülü. 3. Ziyalıların hakimiyyətlə əlaqəsinin kəsilməsi. 4. Təhsil, elm və incəsənətin səviyyəsinin aşağı enməsi. 5. Qıtlıq və aclıq. 6. Ölüm halları. 7. Şəhərin strukturunun dağılması.

İbn Xəldun sivilizasiyanın inkişafı və tənəzzülündə sosial ədalət prinsipinin də əsas rol oynadığını vurğulamışdır.

O, ədalət anlayışını sosial-iqtisadi təhlillə əlaqələndirir və özünün sosial ədalət görüşünü önə çəkir. Bu baxımdan ədalət dövləti saxlayan əsas amillərdən biridir. Çünki o nizam-intizam yaradır, təhlükəsizliyi bərpa edir. Məhz, nizam-intizam və təhlükəsizlik sayəsində cəmiyyət özünün iqtisadi və sosial inkişafını təmin edə bilər.

İbn Xəldunun ədalət barədə düşüncələrini araşdırarkən görürük ki, o, burada ədalətin xüsusi bir izahını verir və bu izah daha çox sosial fəlsəfəyə yaxındır. İbn Xəlduna görə ümran inkişafın təməli və əsasıdır, ümran və sivilizasiya süquta uğrayarsa,

¹ طباطبایی، جواد؛ ابن خلدون، علوم اجتماعی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374، چاپ اول، ص 286.

² اخوان، حمید (1379)، بررسی آراء اقتصادي ابن خلدون، انتشارات سازمان مانیرو بودجه و استاتاق.

³ صادقیفاسایی، سهیل (1385)، جامعه شناسی تنوری انحطاط ابن خلدون، تهران: انتشارات امیر کبیر.

dövlətdə labüd şəkildə süquta uğrayacaqdır.

Göründüyü kimi, bir sıra tədqiqatçıların baxışlarından fərqli olaraq İbn Xəldun realist filosofdur, o, sivilizasiyanın süqutunun qarşısının alınması yolunda yeganə həlledici amili sosial ədalət prinsipində görür. İbn Xəldun bildirir ki, bir dövlət ədalətə riayət edərək sivilizasiyanın formasını saxlaya və onun çiçəklənməsini davamlı edə bilər. Bu baxımdan polşalı alim D.E.Rozentalın da qeyd etdiyi kimi: “İbn Xəldun həyata istedadlı baxışları ilə insan cəmiyyətinin mənşəyi və onun inkişafı haqqında olduqca yetərli və dəyərli nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür”¹.

Dissertasiyanın III fəslı «İbn Xəldunun «Müqəddimə» əsəri araşdırmalarda» adlanır. Bu fəslin «İbn Xəldun yaradıcılığı müxtəlif elmi istiqamətlərin tədqiqat obyektı kimi» adlanan birinci yarımfəslində İbn Xəldun yaradıcılığına müraciət edən və onun əsərlərindən bəhrələnən tədqiqatçıların araşdırmaları təhlil edilmişdir.

İbn Xəldun haqqında yazan ilk araşdırmaçılardan biri misirli tarixçi və coğrafiyaşünas Əli əl-Məkrizi (1364 - 1442) olmuşdur. O, İbn Xəldunun şagirdi olmaqla bərabər, həm də Misirli tarixçilər arasında özünün təhlil metodu ilə İbn Xəldunun tarixi tədqiqatlarındakı metoduna yaxın olan alim kimi tanınır. Bundan əlavə, İbn Xəldunun digər şagirdi olan Məhəmməd ibn Əmmarın adını çəkmək olar².

Osmanlı dövrünün tarixçilərindən ilk dəfə XVII əsrdə yaşamış Mustafa ibn Abdullah (1609-1657) İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsəri haqqında kitab yazmışdır. Mustafa ibn Abdullah Katib Çələbi ləqəbi ilə tanınırdı.

Osmanlı sultanları III Əhməd və I Mahmudun hakimiyyətləri dövründə şeyxul-İslam vəzifəsində çalışan, dövrünün görkəmli tarixçilərindən olmuş Məhəmməd Sahib (1674-1749) də “Müqəddimə” əsərinin ilk beş hissəsini türk dilinə tərcümə etmiş və əsərə şərh yazmışdı.

Sonrakı dövrlərdə İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsəri

¹ Rabi, Mahmoud. The Political Theory of Ibn Khaldun: Leiden: E.J. Brill. 1967.

² طباطبائی، جواد (1365)، قرائت‌های مقدماتی خلدون، مجله کیهان فرهنگی، شماره 31، 8-12.

Avropa alimlərini və şərqşünaslarını özünə cəlb etdi və bu alimlər öz nəzəriyyələrində İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərinə istinad etməyə başladılar¹.

XVIII əsrin sonlarına qədər İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsəri Avropada bir o qədər də tanınmırdı. Əsasən Osmanlı tarixçilərinin “Müqəddimə” haqqında yazdığı əsərlər Qərb şərqşünaslarının diqqətini bu əsərə tərəf yönəltdi. Onlar XIX əsrin ortalarından başlayaraq bu möhtəşəm əsər haqqında gərgin araşdırmalara başladılar².

Ven Hammer İslamın ilk üç hicri əsrindən sonra tənəzzül uğraması haqqında yazdığı traktatda İbn Xəldunun dövlətlərin süqutu haqdakı nəzəriyyələrinə işarə etmişdi və onu ərəblərin Monteskyösü adlandırmışdı^{3,4}.

Qen Ploec 1899-cu ildə özünün yazdığı “Sosiologiyanın missiyası” adlı kitabının bir fəslini İbn Xəldunun sosioloji görüşlərinə həsr edib. Onu fikrincə, nəinki Oqyüst Kontdan əvvəl, Vikodan da xeyli öncə bir müsəlman alim sosioloji prosesləri olduqca dəqiq və dərin şəkildə şərh etmişdir. Onun həmin dövrdə yazdıqlarını biz bu gün sosiologiya adlandırırıq⁵.

Amerikanın Koronil universitetinin professoru Natanil Şmit 1930-cu ildə “İbn Xəldun tarixçi, sosioloq və filosof” adlı kitab yazdı və orada İbn Xəldunun fəlsəfi, sosioloji görüşlərini dərinlən təhlil edərək onu tarix fəlsəfəsi və sosiologiyanın banisi adlandırdı^{6,7}.

Oksford Univesitetinin tarixçi professoru Toynbi 1939-cu ildə özünün altı cildlik “Nəhəng tarixdən dərslər” adlı əsərini çap

¹ رحيم لو، محسن، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد سوم، تهران: مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. 1383.

² ابنخلدون، عبدالرحمن، (1353)، مقدمه ابنخلدون، تهران، محمدپروين گنابادي، بنگاهترجمه ونشر کتاب. جلد اول

³ ابنخلدون، عبدالرحمن، (1353)، مقدمه ابنخلدون، تهران، محمدپروين گنابادي، بنگاهترجمه ونشر کتاب. جلد 47. اول

⁴ Enan, Mohammad Abdullah. Ibn Khaldun: His life and work. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf. P.159. 1969.

⁵ Enan, Mohammad Abdullah. Ibn Khaldun: His life and work. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf. P.159. 1969.

⁶ Enan, Mohammad Abdullah. Ibn Khaldun: His life and work. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf. P.159. 1969.

⁷ جمشيدپناه، غلامرضا، سرچشمه-هاي جامع هشتاد و نه ساله، تهران، موسسه فرهنگي هلال، 1380، چاپ اول، ص 81-68.

etdirdi. O, bu əsərdə İbn Xəlduna xüsusi diqqət yönəldir və onu dahi adlandırır¹.

Elmi işin «İbn Xəldunun «Müqəddimə» əsərinin şərhçiləri» adlanan III fəslinin ikinci yarım fəslində böyük mütəfəkkirin təlimlərinin şərhçilərinin baxışları öz ifadəsini tapmışdır.

Elmi işdə «Müqəddimə» əsərinin şərhçilərinin fikirləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

- islam birliyinin həyata keçməsinin arzu edilməsi;
- ideologiyanın islamlaşması cərəyanının İbn Xəldunun sosial-fəlsəfi və dini baxışlarının əsas istiqaməti kimi şərh edilməsi;
- «Müqəddimə» əsərinin müxtəlif sosiomədəni modellərin başlanğıc nöqtə hesab olunması;
- müasir elmlərə yiyələnməklə yanaşı, həm də keçmişdə əldə edilmiş parlaq irsə istinad etmək prinsipi;
- qloballaşma prosesini araşdırarkən İbn Xəldunun istifadə etdiyi agahlıq, dini şüur və əsabiyyət kimi anlayışlardan yararlanmaq;
- Siyasi fəlsəfə və tarixi araşdırarkən İbn Xəldun və Makiavellinin yaradıcılığının müqayisə edilməsi;
- müasir dövrdə dövlətlərin və sivilizasiyaların süqutu səbəblərini araşdıran tədqiqatçıların İbn Xəldunun «Müqəddimə» əsərindən yararlanmasının zəruriliyi.

Dissertasiyanın «**Nəticə**» hissəsində Tədqiqat prosesində irəli sürülmüş elmi müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Müəllif burada mövzu ilə əlaqədar müəyyən elmi təklif və tövsiyələr irəli sürmüşdür:

1. İbn Xəldun özündən əvvəlki alimlərin siyasi və sosial-iqtisadi baxışlarını öyrənərək yeni bir ümran elmi (sivilizasiya) haqqında təlim yaratmışdır.

2. İbn Xəldun dövlət, iqtisadiyyat, təhsil, mədəniyyət və incəsənəti sivilizasiyanın əsas sütunları hesab edən yeni elmi müddəalar irəli sürmüşdür.

¹ ابن خلدون، عبدالرحمن، (1353)، مقدمه ابن خلدون، تهران، محمدپروین گنا بادی، بنگاه نشر کتاب، جلد اول

3. İbn Xəldun dövlət və sivilizasiyanın qarşılıqlı əlaqə və təsiri ilə bağlı olan yeni elmi fikirlər söyləmişdir.

4. İbn Xəldun sivilizasiyanın formalaşması və inkişafında ilk dəfə olaraq sosial ədalət prinsipinin əsas rol oynadığını irəli sürmüşdür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. **The theoretical genesis of Ibn Khaldun human science. Dircəliş.** (İbn Xəldun əsərlərinin nəzəri genezisi) Azərbaycan Dövlət Quruculuğu və Beynəlxalq münasibətlər institutu. səh.394-401. 2010. Bakı. Məqalə.
2. **Historical conditions of the Muslim world in Ibn khaldun's time.** (İbn Xəldun dövründə İslam dünyasının tarixi vəziyyəti) Fəlsəfə və sosial-siası elmlər, Elmi nəzəri jurnal 2 (30). səh. 104-111. 2010. Bakı. Məqalə.
3. **Ibn Khaldun and his significance for Muslim Historians.** (İbn Xəldunun müsəlman tarixçiləri üçün əhəmiyyəti) Молодой учёный. Ежемесячный научный журнал. № 6 (17). səh.280-282. 2010. г. Чита, ул. Бутина. Məqalə.
4. **Ibn Khaldun and Oswald Spengler on decline of civilization. Comparing Ibn Khaldun and Spengler.** (İbn Xəldun və Osvald Şpengler sivilizasiyanın tənəzzülündə)The Caucasus and the world. International Scientific Journal. səh. 283-286. 2011. Tblisi. Məqalə.
5. **Tusi's legacy and challenge for Muslim civilization nowadays.** (Tusinin irsi və müsəlman sivilizasiyası üçün çağırışları bu gün) The person of Encyclopedic knowledge. International Conference devoted to the 810-th years of the Mahammad NasiredinTousi.16-18. June. səh. 121-128. 2011. Məqalə.
6. **Human development toward globalization in Asia** (Asiyada qlobalizasiyaya doğru humanitar inkişaf) “Müasir şərqşunaslığın aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfrans materialları. (1-2 iyun 2011). səh. 40-41.Bakı 2011. Konfrans.

7. **Implications of Nezami's social view for Muslim civilizations in the 21th century.** (XXI əsrdə müsəlman sivilizasiyası üçün Nizaminin sosial nöqteyi-nəzəri implantasiyası) Nizami Gəncəvi 870. Nizamişunaslıq. Elmi əsərləri (I). Gəncə Regional Mərkəz. səh.70-74. 2011. Konfrans.
8. **Awakening from Dogmatism.** (Doqmatizmdən oyanış) Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Mədəniyyət dünyası. səh. 100-104. 2011. Bakı. Məqalə.
9. **Muslim civilization in the face of cultural globalization.** (Müsəlman sivilizasiyası mədəni qloballaşma baxımından) Culturological innovations and social-cultural development in conditions of globalization. International scientific-theoretical conference 21-22 səh. 190-193. December 2012, Baku. Konfrans.
10. **The status of Ibn Khaldun in Muslim thinkers.** (Müsəlman mütəfəkkirləri arasında İbn Xaldunun yeri) “Elmi araşdırmalar” Elmi-nəzəri məqalələr toplusu. (IX buraxılış). səh. 480-484. Baku. 2012. Məqalə.
11. **İbn Xəldunun düşüncəsində ədalət anlayışı.** Dövlət idarəçiliyi. Nəzəriyyə və təcrübə. №4 (40). səh. 221-225. Bakı. 2012. Məqalə.

THE DEVELOPMENT AND DECLINE OF CIVILIZATION ACCORDING TO IBN KHALDUN

SUMMARY

The dissertation work consists of introduction, three chapters, ten paragraphs, conclusion and reference.

In the “**Introduction**” of dissertation work the urgency of the theme was based, determined the subject, object and purposes of scientific investigation, including determined the scientific innovation, methodological and theoretical basis, also showed its approbation.

In the **first chapter** of dissertation work has analyzed the role of politic, socio - economic and cultural factors of living environment in forming social intellect of Ibn Khaldun viewpoint of socio-philosophic aspects, changings in the local, social and political environment presented in historical aspects, also completely analyzed socio-cultural peculiarities of Islam world.

The **second chapter** of dissertation work dedicated to the investigation of scientific creativity and trainings of Ibn Khaldun. In the same chapter has researched the creation of civilization and its declining problems in the creativity of Ibn Khaldun, also analyzed his thoughts about the state, explained the mutual relations between the state and civilization, including analyzed the problems of economy, morality and culture, science and education.

In the **third chapter** has talked about some scientific directions of the work “Muqaddimah” by Ibn Khaldun that became to the investigated object. Here has explained the investigations of many scientists of the work of “Muqaddimah” in different historical periods. In this dissertation work all the items about the inter-civilization dialogue of Ibn Khaldun that put forward viewpoint of science could save its urgency in all the historical periods. In the “**Conclusion**” has generalized scientific lectures that put forward in investigation processes.

**РАЗВИТИЕ И УПАДОК ЦИВИЛИЗАЦИИ
ПО ИБН-ХАЛДУНУ**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа по своей структуре состоит из введения, трех глав, 10-ти подразделов и списка использованной литературы.

В вводной части научной работы обоснована актуальность, определены предмет, цель и задачи, научная новизна, методологические и теоретические основы, исследования.

В I главе диссертации в социально-философском аспекте проанализирована роль политических, социально-экономических и культурных факторов той среды, в которой жил Ибн Халдун. Эти факторы воздействовали на формирование общественного сознания. Изменения в локальной, социально-политической среде изображены в историческом аспекте. В данном исследовании проанализированы социально-культурные особенности исламского мира.

II глава диссертационной работы посвящена исследованию научного творчества Ибн Халдуна и его учения. В данной главе исследована проблема развития и упадка цивилизаций в творчестве Ибн Халдуна, проанализированы его идеи о государстве, изложены отношения между государством и цивилизацией, исследованы экономические, духовно-культурные, научно-образовательные проблемы в жизни общества.

В III части научной работы объектом научного исследования становятся некоторые направления произведения Ибн Халдуна "Мугаддима" ("Введение"). Здесь даются комментарии многих ученых об этом произведении. Положения, о диалоге между цивилизациями, выдвинутые Ибн Халдуном в этом научном труде, сохранили свою актуальность с научной точки зрения во всех исторических этапах.

В заключительной части диссертации были обобщены научные выводы, выдвинутые в ходе исследования.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi

H.Cavid 115

На правах рукописи

ФАРАНАК БАВАРДЕХ МОХАММАДЗАДЕ

**РАЗВИТИЕ И УПАДОК ЦИВИЛИЗАЦИИ
ПО ИБН-ХАЛДУНУ**

Специальность: 7207.01– Социальная философия

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по философии

БАКУ - 2016